

**СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН
РОСІЙСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ****Олександр БЕЗАРОВ**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Чернівці (Україна), alex.bezarov@gmail.com**SOCIAL AND CULTURAL PHENOMENON OF
THE RUSSIAN-JEWISH INTELLECTUALS****Olexander BEZAROV**Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University Chernivtsi, Ukraine
RESEARCHER ID C-1042-201; ORCID ID 0000-0002-8467-0647

Безаров Александр. Социокультурный феномен русско-еврейской интеллигенции. Цель исследования. В статье проанализированы особенности процессов формирования русско-еврейской интеллигенции во второй половине XIX – начале XX века. **Методы исследования:** теория идентичности – для анализа противоречивых процессов ассимиляции евреев в Российской империи. **Научная новизна.** Впервые использовано теорию идентичности в изучении социокультурного феномена русско-еврейской интеллигенции и выдвинута гипотеза о том, что кризис идентичности русско-еврейской, одним из последствий которого была революционность радикально настроенных русско-еврейских интеллигентов. **Выводы.** Доказано, что на развитие революционности отдельных представителей русско-еврейской интеллигенции (“ассимилянтов”) влияли социокультурные ценности Гаскалы (идеологии Просвещения евреев), особенности общественного сознания собственно русской интеллигенции, антисемитизм, а также ситуация неаутентичного еврея.

Ключевые слова: евреи, идентичность, интеллигенция, Российская империя, революционность.

Постановка проблеми. Модернізація пізньоімперської Росії мала значний вплив на формування “російського єврея”, котрий завдяки російськомовній літературі відкривав для себе новий світ європейської культури, з усіма її здобутками та недоліками, оптимістичними настроями з приводу можливостей новоєвропейської людини і соціальної реальності, що містила у собі ґрунт для розвитку нових ідей та рухів. У попередніх дослідженнях ми вже зверталися до проблем розвитку російсько-єврейської інтелігенції у контексті становлення російської соціал-демократії¹. Оскільки представники російсько-єврейської інтелігенції відіграли помітну роль у розвитку взагалі російського революційного руху, то, на нашу думку, є сенс проаналізувати феномен російсько-єврейської інтелігенції крізь призму теорії ідентичності².

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми виникнення та розвитку російсько-єврейської інтелігенції були висвітлені у наукових

доробках сучасних дослідників. Так, на думку англійського історика Дж. Кліра становлення російсько-єврейської інтелігенції було складним і суперечливим процесом, що охоплював майже усе XIX століття і мав декілька етапів, а саме: формування “старих” і “нових” маскілів (освічених євреїв), народження власне російсько-єврейської інтелігенції та виокремлення з її середовища “асиміляторів”³. Метою особливої місії російсько-єврейської інтелігенції, як зазначав північноамериканський дослідник Е. Габерер, було європеїзувати російських євреїв завдяки світській освіті та загальній соціокультурній самогенерації⁴. Важливим чинником, що надавав усім цим процесам певної логіки, як влучно зауважував російський історик В. Ю. Кельнер, було глибоке усвідомлення ними того, що вони вже були не просто євреями, а російськими євреями⁵.

Мета статті. За допомогою теорії ідентичності проаналізувати особливості процесів становлення російсько-єврейської інтелігенції у другій половині XIX

¹ Bezarov A. “Sociokul'turnye osobennosti rossijskogo social-demokraticeskogo dvizhenija i problema identichnosti rossijsko-evrejskoj intelligencii v Rossijskoj imperii” [Social and Cultural Peculiarities of the Russian Social Democratic Movement and the Problem of the Identity of the Russian-Jewish Intelligentsia in the Russian Empire], *Aktual'ni pitannya suspil'nih nauk ta istorii medycyny* [Current Issues of Social Studies and History of Medicine], 2015, Vol. 4 (8), P. 7–13. [in Russian].

² Bezarov O. T. “Pro zastosuvannia teorii identichnosti u konteksti doslidzhennia istorii piznoimperskoi Rosii” [On the application of identity theory in the context of the study of the history of late imperial Russia], *Metodolohiia ta filosofii istorii: aktualni pytannia doslidzhennia ta vykladannia* [Methodology and philosophy of history: current issues of research and teaching], Chernivtsi, 2019, Vol. 2, P. 42–60 [in Ukraine].

³ Klir Dzh. “O russko-evrejskoj intelligencii (K postanovke voprosa)” [On the Russian-Jewish intelligentsia (To the formulation of the question)], *Evrei v Rossii. Istorija i kul'tura* [Jews in Russia. History and culture], Sankt-Peterburg, 1995, P. 75–78 [in Russian].

⁴ Haberer E. *Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia*, London, 1995, p. 19 [in English].

⁵ Kel'ner V. “Russko-evrejskaja intelligencija: genezis i problema nacional'noj identifikacii (vtoraja polovina XIX – nachalo XX veka)” [Russian-Jewish Intelligentsia: Genesis and the Problem of National Identification (second half of the 19th – early 20th centuries)], *Vestnik Evrejskogo universiteta. Istorija. Kul'tura. Civilizacija* [Bulletin of the Jewish University. History. Culture. Civilization], 1996, Vol. 3, P. 5 [in Russian].

– на початку ХХ ст., визначити соціально-психологічні чинники цих процесів.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок буржуазно-демократичних перетворень у Російській імперії 1860-х рр., під впливом ідей єврейського просвітництва (*Гаскалі*) виникла молода російсько-єврейська інтелігенція, яка уособлювала нову російсько-єврейську культуру 1870-х років. Представники російсько-єврейської інтелігенції були не звичайними інтелектуалами у професійному або академічному розумінні. Вони поставали носіями нових цінностей, які прагнули змінити світ навколо себе згідно з просвітницькими ідеями про справедливість, добро, освіченість тощо

Російська інтелігенція 1860-х рр., котра несподівано для себе опинилася на вістрі політики емансипації Олександра II, очевидно, розглядала молодих маскільів як надійних союзників у боротьбі за ліберальні цінності, адже представники цієї соціальної верстви єврейської етної групи, які вже вільно володіли російською, ідентифікували себе з російською культурою, висловлювали готовність інтегруватися до російського суспільства за умови збереження своїх національних особливостей. На думку відомого політичного діяча Російської імперії П. Б. Струве, побудувати “Велику Росію” без емансипації усього російського єврейства буде неможливо, оскільки, за його словами, “немає елемента, який би легше, ніж євреї, міг бути поставлений на служіння російській державності та асимільований із російською культурою”⁶.

Однак непослідовність буржуазно-демократичних перетворень за часів Олександра II, посилення консервативних тенденцій в урядовій політиці стосовно євреїв у 1870-х рр., піднесення національної самосвідомості аграрних етносів Російської імперії і, зрештою, посилення антисемітизму наприкінці ХІХ ст., змушували деяких представників російсько-єврейської інтелігенції відмовлятися від колишньої лояльності режимові й ставати на шлях опозиційності.

У 1882 р. відомий лікар, викладач російської мови в єврейському училищі, кандидат права, котрий закінчив медичний факультет Московського університету, був одним із перших у Російській імперії євреєм, якого було нагороджено християнським орденом за участь у Кримській війні, Л. С. Пінскер анонімно у Берліні видав німецькою свою брошуру “Автоемансипація”⁷, в якій закликав російських євреїв до здобуття якщо не своєї батьківщини, то хоча б своєї власної країни. Однак Л. С. Пінскеру, котрий визнавав трагічне становище єврейського народу в діаспорі, не вдалося переконати російських євреїв у тому, що завдяки єврейському націоналізму вони зможуть відновити єврейську ідентичність, адже серед євреїв знайшлося небагато з тих, хто забажав поїхати до Землі обітованої, “щоб там жити, а не помирати”⁸. Власне проект “автоемансипації” як своєрідна альтернатива

асиміляції російських євреїв, був не тільки підсумком різкого повороту у сфері позицій та установок єврейства, але й підкреслював розуміння того, що єврейське питання не може – і не повинно – вирішуватися шляхом надання рівних прав згори або повернення до *status quo* традиційного єврейства. Розв’язання єврейського питання мало би бути досягнуто завдяки загальним змінам, колективним діям, у спосіб політичного планування та організації.

Лідери російсько-єврейської інтелігенції спробували взяти на себе місію народних представників перед російським суспільством і державою, але без необхідної підтримки з боку усього російського єврейства. Лібералізація єврейського питання, що розпочалася в епоху Великих реформ Олександра II, приховувала у собі потенційну загрозу секуляризації традиційного єврейства у дусі ідей Просвітництва (“врятувати єврея як людину, але знищити його як єврея традиції”). Тому, вже після першого сплеску антисемітизму 1870-х рр., а особливо після погромної кампанії 1881–1882 рр., асимілятори, які виступали на початку 1860-х рр. за поглиблення реформ, опинилися у ролі “самозванців”, “ізгоїв” не тільки серед представників російської інтелігенції, більшість з яких стримано оцінювали перспективи Гаскалі (мовляв, “єврея змінити неможливо”), але й поміж єврейської інтелігенції, представники якої також були незадоволені результатами політики селективної емансипації євреїв. Наприклад, Л. С. Пінскер вважав антисемітизм соціальною хворобою, що була породжена маргінальною “безпритульністю” єврея, котрий “для корінного жителя – чужинець, для старожила – прибулець, для багатих – жебрак, для бідних – експлуататор, для громадянина – людина без батьківщини, а для усіх верств суспільства – ненависний конкурент...”⁹. Їхні минуле, писав про долю “безпритульних” євреїв відомий російсько-єврейський культуролог С. Л. Цинберг, виявилось мертвим, їхні ідеали, їхня віра були безжалюбно розчавлені, їхні кумири – повалені з п’єдесталів; виникла величезна прірва, яку не було чим заповнити¹⁰. Зрештою, значна кількість “безпритульних” євреїв, які опинилися між ковадлом асиміляційних процесів і молотом політичного антисемітизму, була змушена шукати рятівну альтернативу в єврейському націоналізмі (сіонізмі).

З іншого боку, в результаті суперечливих процесів становлення російсько-єврейської інтелігенції, наприкінці 1870-х рр. з її середовища виокремилася особлива група єврейських асиміляторів (ультраасиміляціоністів) або “асимілянтів”¹¹, які вирішили “йти до кінця”. Вони спробували заперечити своє єврейське походження, але це було можливим або через хрещення або завдяки революційності. Звісно, що акт хрещення для єврея вже поставав революційним кроком в його житті. Проте у нашому контексті йдеться про революційність у самому широкому (соціокультурному) значенні цього поняття.

Якщо революційність взагалі, або, як влучно

⁶ Struve P. B. “Iz razmyshlenij o probleme russkogo mogushhestva” [From reflections on the problem of Russian power], *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 1992, Vol. 12, P. 69–70 [in Russian].

⁷ Najman A. “Kak nachinalsa sionizm v Ukraine” [How Zionism began in Ukraine], *Materialy Pjtnadcatoj ezhgodnoj mezhdunarodnoj mezhdisciplinarnoj konferencii po iudaike Ch. I. Gosudarstvo Izrail’: 60 let istorii. Akademicheskaja serija* [Proceedings of the Fifteenth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies Part I. The State of Israel: 60 Years of History. Academic Series], Vol. 23, Moskva, 2008, P. 217 [in Russian].

⁸ Poljakov L. *Istorija antisemitizma: jepoha znanij* [History of antisemitism: era of knowledge], Moskva, Jerusalem, 1998, P. 278 [in Russian].

⁹ Najman A. *Kak nachinalsa sionizm ...*, op. cit., P. 217 [in Russian].

¹⁰ Cinberg S. L. *Dva techenija v evrejskoj zhizni. Kul’turno-istoricheskij ocherk* [Two currents in Jewish life. Cultural and historical essay], Sankt-Peterburg, 1906, P. 92 [in Russian].

¹¹ Bryk O. S. *Ukrainsko-yevrejski vidnosny* [Ukrainian-Jewish relations], Winnipeg, 1961, P. 109 [in Ukrainian].

зауважував відомий російський філософ С. Л. Франк, “принципова революційність” була типовою рисою умонастроїв російської інтелігенції¹², своєрідним внутрішнім релігійним догматом, без якого неможливо зрозуміти моральності російської інтелігенції, то революційність єврейських асиміляторів водночас підтримувалася маргінальною ситуацією неавтентичного єврея, адже його ніде не сприймали як звичайну людину, а завжди і скрізь саме як єврея. Така ситуація створювала новий парадокс: “неавтентичний єврей, котрий прагнув загубитися у натовпі християн, водночас залишався жорстко прив’язаним до єврейського середовища”¹³, що призводило до глибокої кризи його ідентичності, адже навіть хрещення ще не гарантувало єврею отримання “вхідного квитка” до християнського суспільства, і не лише з причини антисемітизму цього суспільства, але й тому, що подолати своє “єврейство” виявилось не просто. “Тепер, – зазначав із цього приводу відомий російський революціонер М. О. Бакунін, – вже не забобонний культ Ієгови формує єврея; хрещений єврей залишається натомість євреем”¹⁴.

Своєрідний “комплекс мешумеда (відступника)”, тобто єврея, котрий відкидав власну релігійність, єврейського нігіліста, але натомість поки що єврея, було відображено на сторінках російської, єврейської та особливо російсько-єврейської літератури. Зокрема, головний персонаж оповідання А. П. Чехова “Перекотиполе” – “колишній Ісаак” (О. І. Скурат) розповідав про “своє нездоланне прагнення до просвітництва”, про втечу від родини, про поневіряння та лиха, яких він зазнав; “...та чим яскравіше воскресало у ньому минуле, тим сильніше відчувався у його мові єврейський акцент”¹⁵. Російська інтелігенція, представники якої самі ще вагалися з приводу власної ідентичності, виявляла свою щирість щодо мешумедів із їхніми вічними “...сумом за батьківщиною і страхом самотності”¹⁶.

Місце войовничого маскіла, котрий прагнув виправити самого себе й виховати синів свого народу, у єврейській літературі посів герой, що поривав зі старим світом, але був відкинутий і світом новим. Цей літературний образ російсько-єврейського інтелігента, що отримав назву *талухи* (ізгой), за однойменною назвою оповідання відомого єврейського письменника

І. Д. Берковича¹⁷, виявився одинаком у великому місті заради своїх нездійснених інтелектуальних амбіцій¹⁸. На наш погляд, І. Д. Беркович напрочуд витончено, майже у чеховському стилі, зобразив драматичні долі покинутих (“відірваних”) людей з єврейської вулиці, тобто тих, хто відплив від одного берега, але до протилежного натомість не пристав. Особиста трагедія “відірваних”, за І. Д. Берковичем, виявлялася у безвиході їхнього становища з-поміж інших на чужині. Тортури невеличкого хворого талуша визначали одвічно “нову трагедію Агасфера”. І. Д. Беркович влучно зауважив, що криза ідентичності російсько-єврейської інтелігенції була зумовлена їхньою декласованістю та містечковістю¹⁹. Емігрант-невдаха, який був змушений повертатися з Америки до рідного містечка у смузі осілости, відчував смуток і відчай, адже тут уже “все потьмяніло для нього”, але він марив “електрикою” великого міста, яке його виплюнуло зі своїх байдужих кварталів. Він блукав вбогими вулицями рідного містечка і сумував за чужим містом, в якому йому також не було місця. Асимільовані російсько-єврейські інтелігенти немовби опинилися у тенетах власних мрій, що протиставлялися дійсності суворой раціональності. Вони, писав І. Д. Беркович, були піщинками, які загубилися між двох світів, – усім їм не було повернення, а в їхній горлянці стала наче кістка, яку ані виплюнути, ані проковтнути було вже не можливо²⁰.

Оптимізм з приводу позитивних результатів асиміляційних перетворень поступово зникав і зі сторінок російсько-єврейської літератури. Однак, за словами відомого російського публіциста М. Д. Шигаріна, виявилось, що власне російське суспільство було не готовим “читати серйозну літературу про євреїв”²¹, а проблема асимільованих євреїв обмежувалася примітивним глузуванням над убраними у купецький сортух із обрізаними пейсами та удаваними барськими звичками Шмерца або Берка, від яких ще тхнуло цибулею²². Як влучно зазначила сучасна російська дослідниця І. В. Земцова, котра дослідила ставлення власне російської інтелігенції щодо процесів інтеграції єврейської інтелігенції до російської культури, проблему міжкультурного російсько-єврейського діалогу ускладнювала двоїстість позиції російської інтелігенції з єврейського питання²³. Наприклад, відомий російський письменник М. С. Лесков, котрий відзначався своїми

¹² Frank S. L. “Jetika nihilizma (K karakteristike нравstvennogo mirovozzrenija russkoj intelligencii)” [Ethics of nihilism (On the characteristics of the moral worldview of the Russian intelligentsia)], *Vehi: Sbornik statej o russkoj intelligencii* [Milestones: A collection of articles about the Russian intelligentsia], Sankt-Peterburg, 2011, P. 234 [in Russian].

¹³ Sartr Zh.-P. “Razmyshlenija o evrejskom voprose” [Reflections on the Jewish Question], *Sartr Zh.-P. Portret antisemita* [Portrait of an anti-Semite], Sankt-Peterburg, 2006, P. 204 [in Russian].

¹⁴ Bakunin M. A. “Internacional, Marks i evrei: (Polemique contre les juifs)” [The International, Marx and the Jews: (Polemique contre les juifs)], Moskva, 2008, P. 166 [in Russian].

¹⁵ Chehov A. P. “Perekati-pole (Putevoj nabrosok)” [Tumbleweed (travel sketch)], *Russkie pisateli o evrejah i zhidah* [Russian writers about Jews and Zhydah], Moskva, Jerusalim, 2005, P. 54 [in Russian].

¹⁶ Ibidem, P. 63.

¹⁷ Hol’cman A., Gercig H. Ivritskaja novella nachala dvadcatogo veka [Hebrew novella of the early twentieth century], Vol. 1–2, Tel’-Aviv, 2003, P. 63 [in Russian].

¹⁸ Ibidem, P. 131.

¹⁹ Gol’dshtejn A. “Otorvannie”. I. D. Berkovich. Rasskazy [“Torn off”. I. D. Berkovich. Stories], *Razsvet* [Sunrise], 1912, Vol. 23, P. 12 [in Russian].

²⁰ Ibidem, P. 13–14.

²¹ Shigarin N. Evrejskie gazety v Rossii [Jewish newspapers in Russia], P. 5–6 [in Russian].

²² Shigarin N. Russkie za granicej. Putevye zametki (Iz Ungen cherez Brailov v Buharest i obratno v Ungeny) [Russians abroad. Travel notes (From Ungheni via Brailov to Bucharest and back to Ungheni)], Kiev, 1878, P. 66 [in Russian].

²³ Zemcova I. V. Otnoshenie russkoj intelligencii k evrejskoj integracii v russkuju kul’turu (2-ja polovina XIX – nachalo XX v.) [The Attitude of the Russian Intelligentsia to Jewish Integration into Russian Culture (2nd Half of the 19th – Early 20th Centuries)], *Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana)* [Society. Environment. Development (Terra Humana)], 2012, Vol. 2, P. 59 [in Russian].

ліберальним поглядами з єврейського питання, заявляв, що він завжди виступав за рівноправність, але не за євреїв²⁴. Російський драматург і письменник Є. М. Чіріков, котрий був відомим у широких колах російсько-єврейської громадськості прихильником демократичних прав і свобод, у 1909 р. заявив про нездатність російських євреїв узагалі зрозуміти російську культуру²⁵. Російсько-єврейській філософ та історик М. О. Гершензон, котрий пройшов увесь шлях становлення – від роздвоєності душі російського єврея до суспільного визнання його талантів, але вже як російський інтелігент у 1910 р. – своєю чергою, був змушений визнати, що “інтимно він не розуміє росіян”²⁶. Криза ідентичності російсько-єврейських інтелігентів була очевидною, адже, як справедливо підкреслював В. Ю. Кельнер, вони апіорі були трагічно роздвоєними, російсько-єврейські інтелігенти жили немовби у двох світах і зазнавали утисків з обох боків²⁷, а темпи їхнього активного занурення до культурного простору Росії не відповідали можливостям психологічної адаптації стосовно цього процесу з боку російської інтелігенції²⁸.

Оскільки, на думку відомого французького філософа Ж.-П. Сартра, “природа неспокою єврея є не метафізичною, а соціальною, і бентежить його зазвичай не місце людини у світі, а її місце в суспільстві”²⁹, то не дивно, що революційними ідеями так пристрасно захоплювалися молоді єврейські маргінали, якщо зважати на те, що більшість із цих ідей містили “втечу у Всезагальне”, умоглядні, раціональні конструкції зведення нової соціальної утопії, відмінної від тієї, яку пропонували “християнські уряди. Практично усі європейські держави, в яких жили євреї, у тому числі і в Російській імперії, самі посприяли денационалізації певної частини єврейства та виштовхнули їх на соціальну периферію й у такий спосіб змусили єврейських маргіналів шукати порятунку в революційності. Звісно, що більшість радикалів не були євреями, і більшість євреїв не були радикалами, але частка радикалів з-поміж євреїв була в середньому набагато вищою за їхніх несєврейських сусідів”³⁰.

Важливою, як нам видається, особливістю суспільної психології російсько-єврейської інтелігенції була наявність у неї “містичного відчуття зв'язку з іншими євреями, визнання деякої причетності з іншими”, коли, як зазначав Ж.-П. Сартр, “євреї здійснюють “співучасть” один в одному”, і чим більше неавтентичний єврей наполягатиме на запереченні у собі єврея, тим сильнішою буде ця

містична причетність³¹. Соціальна згуртованість і прагнення бути емоційно ближчими до генетично “своїх”, нехай навіть і таких, що опинилися поза межами традиційної ідентичності, ймовірно, не було винятковою рисою єврейської соціальності, проте було очевидним і те, що навіть глибоко маргінальний тип російсько-єврейського інтелігента не міг опуститися у своїй “єврейській самоненависті” нижче за рівень колективної самосвідомості єврейського народу. Багато хто з єврейських лідерів російського революційного руху, як засвідчив досвід, залишалися неавтентичними євреями. Яскравим прикладом неавтентичного єврея можна вважати Л. Д. Троцького³².

Крім того, що євреї були схильними до національної згуртованості, вони володіли дивовижною психологічною здатністю до соціальної пластичності. Психічна організація єврея була такою, що він однаково міг належати до обох полюсів – добра і зла, а його пристрасна й нервова натура утворювала форму для будь-якого змісту. Він міг бути ідеалістом і матеріалістом водночас, – буржуазним та антибуржуазним, – анархістом у своєму консерватизмі та ортодоксом у лібералізмі. Отже, зазначав відомий російсько-єврейський філософ Ю. І. Айхенвальд, не варто дивуватися з того, що єврей, поривчастий і пристрасний, природно не міг брати участі у житті в ролі мовчазного статиста; “він говорить, він кличе, він хвилюється й хвилює”, він природжений радикал, котрий “собою посилює, собою висловлює, собою підкреслює абсолютно все”³³. Про особливості ментальності євреїв зауважувала відома російська політична діячка А. В. Тиркова-Вільямс, яка наголошувала, що “євреї піднесені, сентиментальні та улесливі, котрі крізь тисячоліття пронесли піднесену східну яскравість як у лестошах, так і в паплюженнях”³⁴. Але всупереч пафосності свого національного характеру, підкреслювала А. В. Тиркова-Вільямс, євреї прагнули бути вкрай непомітними: “вони з'являються так, немовби прослизують крізь шпарину або вікно... у них ніколи не було впевненості у своєму праві бути в Росії”³⁵.

Позакласовий і позастановий характер власне російської інтелігенції, її антибуржуазність, позарелігійність і водночас схильність до узагальнення та понадспрошення, містицизму та самобичування – усе це, як нам видається, створювало живильний ґрунт для формування маргінальних особистостей. “Усі ми стали каліками, – зазначав із цього приводу М. О. Гершензон, –

²⁴ Ibidem, P. 60.

²⁵ Kel'ner V. “Dva incidenta. Iz russko-evrejskih otnoshenij v nachale XX v.” [Two Incidents. From Russian-Jewish relations in the early twentieth century], *Vestnik Evrejskogo universiteta. Istorija. Kul'tura. Civilizacija* [Bulletin of the Jewish University. History. Culture. Civilization], 1995, Vol. 3, P. 192 [in Russian].

²⁶ Kel'ner V. *Russko-evrejskaja intelligencija ...*, op. cit., P. 8.

²⁷ Ibidem, P. 6.

²⁸ Kel'ner V. *Dva incidenta ...*, op. cit., P. 197 [in Russian].

²⁹ Sartre Zh.-P. *Razmyshlenija o evrejskom voprose ...*, op. cit., P. 234.

³⁰ Sljockin Ju. *Jera Merkurija: Evrei v sovremennom mire* [Age of Mercury: Jews in the Modern World], Moskva, 2007, P. 124 [in Russian].

³¹ Sartre Zh.-P. “Razmyshlenija o evrejskom voprose” [Reflections on the Jewish Question], *Sartre Zh.-P. Portret antisemita* [Portrait of an anti-Semite], Sankt-Peterburg 2006, P. 208–209 [in Russian].

³² Bezarov O. T. “Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia livoradykalnoho ekstremizmu L. D. Trotskoho” [Socio-psychological features of the formation of left-wing radical extremism L. D. Trotsky], *Visnyk Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky* [Bulletin of Kamyanets-Podil'sky National University named after Ivan Ogiienko: historical sciences], 2017, Vol. 10, P. 414–427 [in Ukraine].

³³ Ajhenval'd Ju. *Nasha revoljucija, ejo vozhdhi i vedomye* [Our revolution, its leaders and followers], Moskva, 1918, P. 16–17 [in Russian].

³⁴ Tyrkova-Vil'jams A. V. *Na putjah k svobode* [On the path to freedom], N'ju-Jork 1952, P. 304 [in Russian].

³⁵ Ibidem.

– із глибоким розколом між нашим справжнім Я і нашою свідомістю. Всередині у нас і дотепер здійснюються тумани, нами судомно рухають сліпі, зв'язані, хаотичні сили, а свідомість, що відірвана від ґрунту, безплідно розквітає пустоцвітом”³⁶. Отже, міркував відомий філософ, “цей розпад особистості виявився фатальним для інтелігенції у трьох відношеннях: внутрішньо – він перетворив інтелігента на каліку, зовнішньо – він відірвав інтелігенцію від народу й, зрештою, за сукупністю цих двох причин він прирік інтелігенцію на повне безсилля щодо влади, яка її пригнічує”³⁷.

Внаслідок того, що російська інтелігенція, з причини своєї поза (й анти) буржуазності, не змогла стати носієм ідей націоналізму – цієї нової релігії модерного європейського суспільства, вона у такий спосіб дистанціювалася від національних інтересів росіян і позбавлялася політичної підтримки як з боку власного народу, так і з боку своєї держави, що створювало глуху стіну непорозуміння між ними. Саме ця ідеологічна обставина, яка вирізняла російську інтелігенцію з-поміж подібних західноєвропейських груп інтелектуалів, утворювала додаткові стимули для її радикалізації, що притягувало до її лав асимільованих євреїв, котрі набували тут нової якості ультраасиміліціоністів. Зі свого боку, станова структура Російської імперії витискувала з себе той елемент, котрий погано адаптувався або (у випадку із євреями) асимілювався, на периферію. В результаті стався зворотний ефект, коли на соціальному маргінесі імперії утворилася достатньо критична маса вільних радикалів, щоб загрожувати цілісності самодержавного режиму. Як зазначав відомий російсько-єврейський політичний діяч і публіцист П. Я. Рисс, “євреї, котрих поляки у Польщі переслідували як російських асиміляторів і як авангард російської культури, що насправді й було, навіть євреї відштовхувалися урядом від Росії. Влада позбавила народ батьківщини, виховала його поза почуттям національного”³⁸.

Очевидно, що єврейський (точніше, російсько-єврейський) тип таких вільних радикалів виявився легкозаймистою революційною речовиною, бо вони мали для цього відповідні мотиви або, за словами П. Я. Рисса, “володіли природною опозиційністю стосовно режиму”, а отже, надихали революцію своєю потужною енергією рушійної сили³⁹. Якщо революційність російської інтелігенції, котра схильна була бачити у заколоті, повстанні й терорі найближчий і головний шлях до народного блага, виходила з віри у те, що боротьба, знищення ворога, насильницьке і механічне знищення старих соціальних форм самі собою забезпечуватимуть здійснення суспільного ідеалу, то революційність російсько-єврейських інтелігентів, у такий спосіб, за словами Е. Габерера, поставала певним “сплавом маскільських традицій і російського нігілізму”⁴⁰.

На думку відомого американського психолога Е.

Фромма, “втрата сенсу життя, соціального коріння достатньо добре пояснює жагу помсти і культивування у собі ненависті”⁴¹. У своєму запереченні себе як євреїв вони перетворилися на євреїв без властивостей, на “людей-примар”, на “математичні точки”, які подібно до інших націй сплатили свій внесок у загальну данину революційному пануванню⁴². Євреї, як зазначав сучасний американський дослідник Ю. Л. Сльозкін, виявилися не просто найбільш революційною національною групою Російської імперії, вони були й найкращими революціонерами, адже боролися проти тогочасного суспільства із таким самим успіхом, із яким вони його утверджували⁴³. Натомість драматизм ситуації полягав у тому, що на протигагу своїм російським товаришам-інтелігентам, які почувалися “як у себе вдома”, єврейський революціонер не перетворився на самостійну одиницю, адже зберігав залежність від свого соціокультурного світу містечка (*штетла*), частиною якого він був до останньої хвилини.

Штетл мав занедбану економіку з точки зору капіталістичного розвитку пізньоімперської Росії, а отже, став своєрідною пасткою модернізації для своїх численних єврейських мешканців, які жили в оточенні аграрних етносів імперії (українців, поляків, білорусів, литовців). Власне цей чинник посилював соціокультурну самоізоляцію євреїв штетла в якості міської діаспори, адже за рівнем своєї писемності вони могли конкурувати лише з російськими німцями – типовими носіями буржуазної культури в імперії Романових. Однак з іншого боку, у Російській імперії переважало традиційне суспільство, частиною якого звісно був штетл. Очевидно, що процеси модернізації містечкової культури виявилися вкрай повільними, що змушувало освічену єврейську молодь поривати із задуханою містечкового життя у великих російських містах у спосіб асиміляції.

Таким чином, в результаті певних соціально-економічних змін, що сталися в Російській імперії у другій половині XIX ст., а також ментальних зсувів у соціокультурному просторі східноєвропейського єврейства, на політичній арені пізньоімперської Росії з'явилася нова, революційно налаштована група російсько-єврейської інтелігенції, котра спробувала утвердитися у новій для себе ідентичності. Чинниками, які значною мірою вплинули на процеси формування її революційності, на наш погляд, були: соціокультурні цінності Гаскали; особливості суспільної свідомості власне російської інтелігенції; антисемітизм; а також ситуація неавтентичного єврея. Останній чинник змусив багатьох представників російсько-єврейської інтелігенції обрати для себе радикальний шлях російськомовних “асимілянтів”, адже інші стратегії подолання кризи ідентичності, зокрема лібералізм і націоналізм, хоча й залишалися популярними серед столичних євреїв, натомість для містечкового єврейства були малоефективними, не зовсім зрозумілими,

³⁶ Gershenzon M. O. Tvorcheskoe samosoznanie [Creative self-consciousness], *Vehi: Sbornik statej o russkoj intelligencii* [Milestones: A collection of articles about the Russian intelligentsia], Sankt-Peterburg, 2011, P. 105 [in Russian].

³⁷ Ibidem, P. 116.

³⁸ Ryss P. Russkij opyt. Istoriko-psihologicheskij ocherk russkoj revoljucii [Russian experience. Historical and psychological essay on the Russian revolution], Parizh, 1921, P. 14 [in Russian].

³⁹ Ibidem, P. 13.

⁴⁰ Haberer E. Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia, London, 1995, P. 21–22 [in English].

⁴¹ Fromm Je. Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness], Minsk, 1999, P. 353 [in Russian].

⁴² Ajhenva'ld Ju. Nasha revoljucija ..., op. cit., P. 21.

⁴³ S'lozkin Ju. Jera Merkurija: Evrei v sovremennom mire [Age of Mercury: Jews in the Modern World], Moskva, 2007, P. 204–206 [in Russian].

а за умови самодержавства, й небезпечними політичними доктринами.

Bezarov Olexandr. Social and cultural phenomenon of the Russian-Jewish intellectuals. The aim of the study. The article describes peculiarities of the formation processes of the Russian-Jewish intellectuals in the second half of the XIX - early XX centuries identifies socio-psychological factors of these processes. **Research methods:** identity theory is used to analyze the contradictory way of assimilation and emancipation of Jews in the Russian Empire; substantiation of the phenomenon of revolution, opposition and political activity of representatives of the Russian-Jewish intellectuals; the origins of the revolutionary movement in the Russian Empire, as well as the place and role of Jews in the modernization of late imperial Russia. **Scientific novelty.** For the first time, it was used the theory of identity in the study of the social and cultural phenomenon of the Russian-Jewish intellectuals, highlighting the factors that influenced the peculiarities of its formation and development in the second half of the XIX–early XX century. in the Russian Empire and hypothesized a crisis of identity of the Russian-Jewish intelligentsia, one of the consequences of which was the revolution of radical Russian-Jewish intellectuals. **Conclusions.** It has been proved, that the development of the revolutionary nature of some of the Russian-Jewish intelligent people (“assimilants”) was influenced by the social and cultural values of Gaskali, the peculiarities of the social consciousness of the Russian intelligentsia, anti-Semitism, and the situation of non-authentic Jews.

Keywords: Jews, identity, intelligentsia, Russian Empire, revolutionism.

Безаров Олександр Троянович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор двох монографій, навчального посібника та понад 60 наукових статей з історії революційного руху (соціал-демократії) в країнах Східної Європи у Новий час, в яких висвітлена участь євреїв у революційному русі в Російській імперії, політика російського самодержавства з єврейського питання у XIX – на початку XX століття, а також соціокультурне життя євреїв Буковини у XIX – XX століттях.

Bezarov Olexandr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, Yuri Fedkovych National University of Chernivtsi. Author of two monographs, a textbook and more than 60 scientific articles on the history of the revolutionary movement (social democracy) in Eastern Europe in modern times, which highlights the participation of Jews in the revolutionary movement in the Russian Empire, the policy of Russian autocracy on the Jewish question in the XIX - early twentieth century, as well as the socio-cultural life of the Jews of Bukovina in the nineteenth - twentieth centuries.

Received: 17.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© O. Bezarov, 2021